

KARMAŞIK BİR SORUN OLARAK ÖTENAZİNİN KAMU DEĞERİ ANALİZİ

Emrah FİRİDİN¹

Öz

Karmaşık bir sorun, içerisinde birden çok sebep barındırdığından dolayı çok boyutlu ele alınmalıdır. Bu sorunların kendileri çözülemediği takdirde farklı sorunlara sebebiyet verebileceği gibi, sığ bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde domino taşı etkisi yaparak farklı sorunların ortaya çıkmasına sebep olabilirler. Ötenazi de sonuçları ve kamu değeri niteliğindeki olgularla ilişkisi düşünüldüğünde karmaşık bir sorun olarak görülebilir. Kamu değeri niteliğindeki bu olgular, ötenazi kabul görsün ya da görmesin, her iki durumda da toplumsal diğer hususlardaki önemleri düşünüldüğünde, hassasiyetle ele alınmalıdır. Halihazırda ötenazi konusunun kendi tartışılır bir konumda iken; uygulanması muhtemel kamu politikaları sonucunda, ötenazi tartışılabilir hale getiren kamu değeri niteliğindeki olguların zarar görmesi, bu olgular ile bağlantılı olan farklı konulara da sirayet edebilecek ve ortaya birbirini tetikleyen sorunların çıktığı, literatürde karmaşık sorunlar olarak ifade bulan durum ile karşılaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karmaşık Sorunlar, Ötenazi, Kamu Değeri

JEL Kodları: J17, Z19

A PUBLIC VALUE ANALYSIS OF EUTHANASIA AS A WICKED PROBLEM

Abstract

A wicked problem should be handled with the recognition of its multidimensional nature, because such problems contain multiple causes. If these problems cannot be solved, they may cause more problems. Therefore, when assessed from a limited perspective, these problems may cause subsequent problems by creating a domino effect. By considering its consequences and connection to phenomena of public values, euthanasia can also be seen as a wicked issue. Given their importance to other social issues, those facts carrying public values must be treated delicately in both cases, whether euthanasia is accepted or not. The subject of euthanasia itself is debatable. In this context, as a result of the public policies that are likely to be implemented, those facts carrying the characteristics of public values that make euthanasia controversial will suffer. With the emergence of problems that can spread to different issues related to these phenomena and trigger new problems, this situation will encounter wicked problems as defined in the literature.

Keywords: Wicked Problems, Euthanasia, Public Values

JEL Codes: J17, Z19

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, efiridin@ktu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2957-7407>

GİRİŞ

Günümüz toplumlarında sorunlar, politikalar ve olgular giderek birbirleri ile daha karmaşık bir şekilde bağlı hale gelmektedir. Yaşanılan zaman ve konjonktürde gündemde olmayan bir konu, bir süre sonra gündeme gelebilir ve kamu politikaları ile çözülmesi gereken bir sorun haline alabilir. Bu sorunların bazıları ise karmaşık sorunlar olarak kendini gösterebilir. Bilinen iktisat terimi olarak *Ceteris Paribus* durumu karmaşık sorunlar için geçerli değildir. Karmaşık sorunlarının çözüm yöntemleri, çözüm süreçleri ve sonuçları itibarıyla farklı sorunlar ortaya çıkarmakta veya yeni sorunlara sebep olabilmektedir. Karmaşık sorunlar için çözüm üretirken; onun kamu politikalarına ve hukuksal alana olan etkileri kültür, etik ve ahlakla olan ilişkisi ve kamu düzenine yansımaları gibi birçok hususta dikkat edilmelidir. Bu hususları ise kamu değerlerinden bazıları olarak ifade edebiliriz.

Kamu değeri iki farklı boyutu ile ele alınabilir. Birincisi, kamu yatırımlarının bir sonucu olarak ekonomik ve sosyo-ekonomik yaşama olan etkisi; ikincisi ise, kamu politikalarının oluşumuna etki eden kamu düzeni, kamu yararı, etik ve ahlak, hukuk, kültürel ve dini inançlar gibi olguların toplumdaki yansımalarıdır. Bu nedenle kamu değerine konu olabilecek hususların birçoğu birbiri ile ilişkili olduğu için karmaşık yapılara haizdir. Kamu politikası olarak benimsenecek bir karar, adı geçen olgular tarafından biçimlendirilebileceği gibi, kamu politikasının uygulanmasının çıktıları aynı olguları etkileyebilecek niteliktedir. Ötenazi de bir kamu politikası olarak ele alındığında, karmaşık bir sorun olarak karşımıza çıkacaktır. Ötenazinin her şeklinin ya da çeşitlerinden birinin uygulanması ya da kamu değeri niteliğindeki olgulardan bağımsız olacak şekilde uygulanması, karmaşık sorunlara sebep olabilecektir. Diğer taraftan bireysel özgürlük gibi bireysel hak ve değerlerin kapsamı oluşturulacak kamu politikalarının da dikkatlice belirlenmesi, bu değerlerin aşınmaması adına önemli olacaktır. Aksi halde, toplumsal sistemi güçlü kılan kamu değeri niteliğindeki olgular zarar görecektir. Çalışmada ağırlıklı olarak; karmaşık bir sorun olan ötenazinin, muhtemel olumsuz bir kamu politikasının uygulanmasından kaynaklı sonuçlarının, kamu değeri niteliğindeki olgulara etkisi ele alınmakla birlikte; diğer taraftan, ilişkili kamu değerlerini yok sayarak ötenazinin uygulanmamasından kaynaklı sonuçların, kamu değeri niteliğindeki olgularla olan ilişkisi de analiz edilecektir.

KARMAŞIK SORUNLAR

Türkçeye karmaşık sorunlar olarak çevrilen kavramın kaynağını aldığı dildeki özü “*wicked problems*”dir. Kavramsal ve sistematik olarak ilk kez 1973 yılında Rittel ve Webber tarafından kullanılmıştır. Skaburskis’e göre ise Rittel, karmaşık sorunlar ile tespitlerini 1969 yılında lisans derslerinde öğrencileri ile paylaşmaya başlamıştır. Ancak kavramı kullanmadan, karmaşık sorunların varlığına evren incelemelerinden hareketle değinen ilk kişi 1967 yılında Kaliforniya Üniversitesinde bir seminerde konuşan

C. West Churchman'dır (Skaburskis, 2008, s. 277). *Wicked* kelime anlamı olarak kötü, habis, acımasız, aşırı ve çok gibi anlamlara gelmektedir. Yunanca “*problema*” kökünden gelen problem kelimesi ise istifham, sorun, sorun yaratan ve pürüz anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla bire bir çeviride kavramın Türkçedeki anlamı “aşırı sorun yaratan” olarak karşılık bulabilir. Fakat Türkçe akademik literatürde yerini almaya başlayan bu kavramın vurgulamak istediği olgu söz konusu olduğunda, kavramın karmaşık sorunlar olarak çevirisinin yapılmış olması daha yerinde olmuştur. Çünkü toplumsal alanda ortaya çıkan bazı meselelerin çözümleri konusunda atılacak adımların sonuçları, en az sorunlu olan mesele kadar karmaşık bir başka soruna sebep olabilecektir. Nitekim sosyal bilimler alanında bu tür sorunların çözümü, toplumsal alanda simetrik bir karşılık bulamayacaktır. Karmaşık sorunlar bir evrende birbirine bağımlı, birbirini çeken, doğrusal olmayan ve birbirlerini etkileyerek daha büyük sorunlara neden olabilecek olgulardır. Bu olgular dengeden uzak bir noktada, hatta kaosun sınırında bir alanda oluşabilirler. Kaos ise normal, alışılmış ve rutin bir sürecin tersidir. Sorunların çözümü için gelinen noktada, karar alıcıları farklı dinamikleri de hesaba katmak gerekliliğine götürecektir.

Bir sorun eğer farklı özelliklere ve etkilere sahip ise karmaşık bir sorun olarak değerlendirilebilir (Kavanoz Ersavaş, 2021, s. 35). Karmaşık sorunlar, örneğin gelişmekte olan bir ülke için çevreye duyarlı, teknoloji destekli bir ekonomik kalkınma modeli oluşturmak gibi çok farklı etken, etki, değişken ve amaç içermektedir. Bir konuda ya da alanda yapılacak faaliyetler diğer alandaki aktörleri ve amaçları olumsuz yönde etkileyebilecektir. Bir başka örnek olarak; ekonomik büyümeyi hızlandıracak şekilde oluşturulmuş sanayi kentleri modelleri gösterilebilir. Bu kentlerde üretim ve ticareti belli bir bölgeye alarak; işgücü, maliyet, hammadde ve teknoloji gibi belirleyiciler konusunda avantaj sağlansa dahi; ulaşım, altyapı, kentleşme, asayiş, barınma ve çevre gibi konularda farklı sorunlar ile karşılaşılacaktır. Karmaşık sorunların çözümü için atılacak adımlar, farklı sorunların ortaya çıkmasına, artmasına veya çözümü için çaba sarf edilen konunun daha da içerisinden çıkılması zor bir hale gelmesine sebebiyet verilir. Bu nedenle, karmaşık sorunları ortaya çıkaran nedenler ve bu sorunların etkileri hakkında kesin ve yeterli bilgilere sahip olamayız (Erdem, 2021, s. 53).

Tablo 1. Karmaşık sorunların ayırt edici özellikleri

Tür	Özellik
Karmaşıklık	Sorunun anlaşılması ve çözümlenmesi oldukça güçtür. Dolayısıyla karmaşık sorunlar için özgül bir yöntem yoktur.
Belirsizlik İçerme	Sorunun muhtemel çözümleriyle ilgili belirsizlikler mevcuttur. Hatta mevcut soruna yönelik faaliyetler başka sorunları da tetikleyebilirler.
Belirsiz Çözümler	Karmaşık sorunlar dirençlidir. Çözüm olarak geliştirilen politikalar uzun, orta ya da kısa vadede etkisini yitirebilir, farklılaşarak başka sorunlara sebep olabilir.
Sınır Tanımazlık	Sadece belli bir alanda çalışmanın yapılması ile sorun ile mücadele edilemez. Farklı kurumların, uzmanların ve aktörlerin katılımıyla birden çok alandaki bilgilerin bir araya getirilmesi gerekebilir
Çatışma	Ki bu bir araya gelen aktör arasında, farklı beklentiler, öncelikler veya çıkarlar olabilir. Bu ise başlı başına bir sorun haline dönüşebilir.

Kaynak: Uzun, 2021, s.15-19

Ritter ve Webber karmaşık sorunları; kesin bir tanımı olmayan, kronikleşmiş, farklı değer yargıları ağı ile sarılmış, çözümsel belirsizliklere sahip sorun tetikleyiciler olarak tanımlamaktadır (Kavanoz Ersavaş, 2021, s. 35). Sorunun net olarak tanımlanamaması, bağlantılı birçok soruna yol açması ve alt sorunlara sebep olması karmaşıklığa sebep olan hususlardır (Şengün, 2021, s. 226). Karmaşık sorunlar ile mücadele, aktörlerin birbirlerinden bağımsız bir şekilde politika üretmelerini ve çözüm üretmelerini aşan bir olgudur (Doğan, 2021, s. 193). Hatta karmaşık olarak nitelendirilen sorunlar birbiriyle etkileşimli bir bağlantı halindedirler (Lönngren ve Paeck, 2021, s. 493). Karmaşık özelliklere sahip problemlerin, büyük ölçüde uzman odaklı bir problem çözme stratejisi ile ele alınması pek olası değildir (De Rosa, Howze ve Baldwin, 2004, s. 445). Bundan dolayı karmaşık sorunları analiz eden ilk düşünürlerden biri olan Fisher'a göre; inatçı, karmaşık ve yönetilemez olarak görülen karmaşık sorunlar ile mücadele toplumdaki birçok aktörün iş birliğini gerektirmektedir (Head, 2022, s. 29). Karmaşık bir sorun ile karşılaşıldığında reel politikten ekonomiye, sosyal psikolojiden popülizme kadar geniş bir bakış açısı ile olayları değerlendirmek durumunda kalınabilmektedir. Dolayısıyla, sadece sorunun kendi karmaşıklıkları ile mücadele kadar, sorunun çözümü için gereken araçların kendileri içinde ve hatta birbirleri ile olan ilişkileri anlamında sorunlar da yaşanabilmektedir. Bu durum ise sorunun daha anlaşılabilir hale gelmesine ve çözümü konusunda direnç göstermesine sebep olmaktadır (Bilgili, 2021, s. 340).

Karmaşık sorunların önemli özelliklerinden biri, genellikle problemlerin doğasında bulunan mantıklı bir açıklama bulma ve çözüm yolu geliştirebilme konusunda yaşanan belirsizlik durumudur (Skaburskis, 2008, s. 277). Sosyal bilimler bu tip sorunların çözümü noktasında yetersiz kalmıştır (Rittel ve

Webber, 1973, s. 168). Karmaşık sorunların belirsiz olarak nitelendirilmesinde iki önemli durum etkilidir; birincisi rasyonelliğin paradoksu, ikincisi ise çözüm yöntemlerindeki belirsizlik (Rittel, 1972, s. 391). Rittel'e göre karmaşık sorunların; bilindik sorunların kökleşme derecesindeki sorun çözme kalıplarının ötesinde bir durumu vardır. Bu durum bilindik rasyonel sorun çözme çabalarının sınırlarını aşacak, toplumun birçok sinir ucu meselelerini dahi etkiler konuma gelebilecektir. Dolayısıyla rasyonelitenin olay algılaması bir çelişki olgusu tarafından sarılacaktır. Burada karmaşık sorunların ikinci niteliği olan çözüm yöntemlerindeki belirsizlik ortaya çıkacaktır. Sorun bir başka hal alarak yöntem tartışmasına veya karmaşasına doğru evrilebilecektir. Karmaşık sorunların dinamik doğası ve bağlamsal değişime duyarlılıkları onların değişimlerini hızlandıracaktır (Jordan, Kleinsasser ve Roe, 2014, s. 421). Head bu bağlamda karmaşık sorunlara kesin bir yanıt verilememesinin nedenlerini şu şekilde sıralamaktadır (2022, s. 33):

- Sorunlar yetersiz tanımlanmış ve bilindik kapsamlar dâhilinde değildir
- Sorunların kendileri sürekli değişiyor olabilir
- Geliştirilen çözümler sorunların özüne yönelik olmaktan çok sorunları belirtilerine yönelik olmasıdır
- İnsanların üzerinde uzlaşabileceği nitelikte ve nicelikteki çözümlerin varlığında yaşanan eksiklik
- Etkili bir çözüm için gereken bilginin parçalı, zayıf veya tartışmalı olması
- Bazı tutumlar için davranış değişimine ihtiyaç vardır bunu sağlayabilmek için ise toplumun ve diğer aktörlerin ikna edilmesi ve yeni davranış kalıplarını benimsemeleri gerekmektedir (Head, 2008, s. 106).

KAMU DEĞERİNİN ÖNEMİ

Kamu, TDK sözlüğüne göre halkın tümü, milletin geneli ve görev anlamlarına haizdir. Merriam Webster sözlüğünde ise yönetime ilişkin ve toplumsal olana özgü gibi anlamlarda kullanılmaktadır. TDK sözlüğüne göre değer ise bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçüt, bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik vb. tüm maddi ve manevi öğelerdir. Değer, iyi olanın ölçüsü olarak, varlıkta ve bilgide nitelik, vasıf ve özellik arama anlayışıdır (Bircan, 2015, s. 12). Değer; bir şeyi amaçlayan veya bir şeye itimat eden ve bu itimatla da bir şeyleri hesaba katarak eylemlerde bulunmamızı sağlayan bakış açısidir (Heidegger, 2012, s. 77). Kamu değeri ise, yöneticisinden halkına kadar toplumun tamamına ait, kamu yararı ve toplumsal düzene ilişkin sahip olunan ilke ve özelliklerdir. Literatürde *Public Value* olarak kullanılan kavram, kamu değerinin doğrudan ekonomi ve yatırımlarla olan ilişkisini anlatmak için kullanılan bir kamu iktisat kavramıyken, *Public Values* olarak kullanılan kavram ise ülkedeki herkesi ilgilendiren toplumsal

ahlak, kamu yararı, kamu düzeni, refah ve etik gibi konuları içerisine almaktadır. Bu çalışmada kamu yararının “*public values*” kullanımı üzerinden analizler yapılacaktır.

Kamu değeri, toplumu oluşturan aktörler ve kurumları bir arada tutan değerlerin tümüdür. Kaynaklandığı köklerden biri olan toplumsal değerlerin yaptığı gibi, gündelik yaşama etkisi bulunmaktadır. Toplumdaki aktörlerin davranış ve söylemlerinden etkilendiği kadar, onları da etkileyecek güçtedir. Kamu değerinin oluşması, belli bir olgunun deneyimlenmesi ve toplum tarafından kabul edilmesi ile mümkün olacaktır. Herhangi bir sıradan durumun karşımıza değer olarak çıkması bu nedenle mümkün görünmemektedir. Kamu değeri niteliğindeki olgular bir toplum sistemini ayak tutan sütunlar gibi görülebilirler. Bir sütunda ortaya çıkan sorun genel yapıyı etkileyecektir. Dolayısıyla kamu değeri olarak toplumda yer edinmiş olan değerlerin yıpranması veya yok olması, kendi başına bir sorun olduğu kadar, toplumun sahip olduğu diğer değerleri de etkileyecek güçteki bir karmaşık sorun olma özelliğine de sahiptir. Ayrıca kamu değeri, eğitim gibi bir kamu politikası sonucu üretilen bir olgu olarak umuma etki eder. Bireyler arasındaki ilişkileri, yaşam kalitesini ve kamu düzenini de bu nedenle ilgilendirir.

Unutulmamalıdır ki, “eski” olan her şey bir kamu değeri değildir. Eski ve gelenekselleşmiş değerler, bozulmuş ya da zamana ayak uyduramayan olgular da olabilirler. O nedenle, körü körüne bu olgulara bel bağlamamakta gerekir. Önemli olan husus, geçmişte bu olguları birer değer haline getiren, onların doğmasına sebep olan diğerlerin tahribatını da engellemektir. Örneğin; gerek bireysel gerek organize olarak hareket eden ve insanların birlik, beraberlik, merhamet ve yardımlaşma gibi duygularını kullanarak haksız kazanç elde eden dilenciler vardır. Olayın karmaşık bir sorun halini alması ve dilencilere olan yardım isteğinin altında yatan değerlere zarar vermeyecek derecedeki önlemleri almaya yetkili olan kişiler toplumdaki yöneticilerdir. Bu kişilere yönelik cezalar, basit bir suç fiili işlenmiş gibi geçiştirilirse, bireylerin ve toplumun, ifade edilen değerlere verdiği önem zarar görebilecektir. Dahası hukuka ve yöneticilere olan güven de olumsuz olarak etkilenebilecek; toplumu bir arada tutan kamu düzeni, kamu yararı ve toplumsal huzur gibi diğer değerler dolaylı olarak etkilenecek, küçük gibi görünen bir olgu karmaşık bir sorun haline gelebilecektir.

Spinoza'nın da ifadesinden hareketle; toplumsal içgüdüler ve değerler bireysel olanlardan daha sonra gelişmiştir ve zayıftır (Durant, 2003, s. 201). Bu nedenle korunmalı ve desteklenmelidir. Diğer taraftan, post yapısalcılara göre ise insanların kamu değeri olarak kabul ettiği değerleri de içerisine alan kavramlar kuramsaldır. İnsanlar tarafından uydurulan iyi-kötü, doğru-yanlış ve ahlaki-ahlaki olmayan gibi sınıflandırılan kalıplardır. Dolayısıyla insan ile insan, insan ile toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen değerler onlara göre, yeniden yorumla açıktır. Tolstoy'un *Üç Ölüm* adlı eserinde belirttiği gibi; kavramsal olarak suç kabul edilen eylemler cezalandırılırken, suç kavramının kapsamadığı eylemsel suçlar ise suç

değildir (Tolstoy, 2022, s. 75). Jose Saramago'nun ünlü eseri *Körlük*'de ifade ettiği gibi; toplumun göz yumduğu ve yaptığı yanlış davranışlar bir süre sonra hayatın rutini hale gelebileceği için insanlar artık yanlışların ortasında kalarak yozlaşacaklardır (Saramago, 1995).

Toplumun bir arada tutan ve bireyin huzur ve güven içerisinde yaşamasını sağlayan kamu değeri öğelerine verilecek sürekli ve sistematik hasarlar, insanlar tarafından önceleri hoş karşılanmayan durumların artık kanıksanabilir-normal durumlar olarak algılanmasına sebep olabilmektedir. Hatta *Bystander effect* olarak ifade edilen “seyirci etkisi” ortaya çıkabilecektir (Donnerstein, Slaby ve Eron, 1994). Bu etki, daha önce hoş karşılanmayan nitelikteki olayların insanlar tarafından sanki bir film sahnesi izleniyormuş gibi soyut ve anlamsız şekilde algılanması anlamına gelmektedir. Bu durumun iki farklı alandan gelen eylemlerin sonucu olabilir: Birincisi, toplum ve/veya bireyler tarafından sürekli ve sistematik olarak gerçekleşen eylemlerin bir sonucu olarak uyuma davranışı, sürü psikolojisi ve nihayetinde kırık pencere teorisindeki (*Broken Windows Theory*)² tecrübelerin bir sonucudur. İkincisi ise toplumdaki hâkim güçlerin, toplumu kendi istekleri doğrultusunda şekillendirmek istemeleri amacıyla, zamanla ve sistemli olarak topluma ve bireylere benimsetmeye ya da en azından normal göstermeye çalıştıkları eylem ve sözlerdir. Bu güçlerin amacı; insanlara sahip oldukları değerlerden dolayı hoş karşılamadığı olgu ve durumları gündelik hayatta karşılaşılabılır ve sıradan bir şeymiş gibi gösterme çabasıdır. Sıradanlaşan durumlar toplumsal bir yozlaşmayı dahi beraberinde getirebilir. Bu yozlaşma aslında değerleri bozan etkiler zincirinin son aşamasıdır (Twain, 2020, s. 61). Dahası bu durum, değerleri hiçe sayan her şeyin farklı olduğu, farklı olanın ise hoş görülmesi gerektiği anlamına gelen hoşgörü paradoksuna dönüşebilir (Thomassen, 2006, s. 439). Sonuç olarak, değerleri tahrip eden eylem ve söylemler, hoşgörü paradoksunun içerisine saklanarak, değerleri sönmükletiren bir güce erişebilir.

Politik söylemler, reklamlar, filmler ve radyo programlarının içeriğinden kitlelere ulaşarak, ünlülerin ve toplumca sevilen kişilerin yaşamlarından örnek vermek ve günümüzde sosyal medya araçları gibi birçok yöntem kullanılarak gerçekleştirilebilir. Bu araçların en bilindik açıklamasını Overton Penceresi yapar³. Bu sayede daha önce toplum tarafından kamu değeri olarak görülen değerlerin yavaşça aşındırma faaliyeti gerçekleştirilebilir. Kaybolan ya da yıpranan değerlerin yerini, daha önce toplum tarafından hoş karşılanmayan ya da kamu düzenini tehdit eden söylem ve davranışlara bırakabilir. İnsanlar, eylemlerini ve söylemlerini bilerek ve düşünerek ya da eylem ve söylemlerinin sonuçlarını düşünmeden kendileri için anlık olarak kâr sağlama düşüncesiyle, kamu değerine aykırı bir istemde bulunabilir. Bu durumun toplumda

² Amerikalı psikolog Philip Zimbardo 1969 yılında yapmış olduğu bir dizi deney sonucunda, otorite ve yaptırım boşluğundan kaynaklı sorunların varlığına dikkat çeker ve Kırık Pencere Teorisini (*Broken Windows Theory*) geliştirmiştir.

³ Overton Penceresi, güç sahipleri ya da yöneticiler tarafından; önceleri toplum tarafından hoş karşılanmayan ya da uzak durulan fikir ve eylemlerin, farklı araçlar kullanılarak bir süre sonra toplumca normal olarak algılanmasını sağlayan bir süreci anlatan teoridir (Talbot, 2020).

yaygınlaşması kamu değeri niteliğindeki olguların aşınmasına sebep olacaktır. Nihayetinde toplum, kendi kurmuş olduğu yoz sistemden şikâyet eder hale dahi gelebilecektir. Bir diğer kamu değeri aşındırıcı unsur, Baudrillard'ın hipergerçeklik tespitidir. Baudrillard, özellikle kitle iletişim araçları vasıtasıyla toplum tarafından hoş karşılanmayan olayların, simülasyon gibi algılanarak gerçeklikten uzaklaştığını ya da uzaklaştırıldığını ve normalleştiğini ileri sürmektedir. Toplumun değerleri ile kurgusal eğilimler arasındaki sınırlar aşındırılarak bir hipergerçeklik durumu ortaya çıkabilir. Sanal bir değer aşınımı olarak görülen olaylar, daha sonra toplumsal hayat içerisinde yer alarak değerleri tehdit eder bir hal alabilecektir.

Kamu Değerinin Öğeleri

Kamu değeri, bireylerin ve toplumların hayatından yer edinmiş birçok öğeyi içerisinde barındırmaktadır. Bu öğeler üzerine kamu düzeni, toplumsal refah ve kamu yararı gibi olgular inşa edilmektedir. Dolayısıyla kamu değerinin öğeleri; çoktandır toplumda var olan, yöneticilerin, toplumun ve bireyin davranışlarını etkileyen ve aynı zamanda toplum ve birey davranışlarından etkilenebilecek özellikteki; kaynağını yasalardan, kültürden, inançlardan ve evrensel olgulardan alan bir bütünü ifade etmektedir.

Etik ve Ahlak: Etik TDK sözlüğüne göre; ahlakla ilgili olan ve insanların yapması ya da yapmaması gereken davranışlar olarak ifade edilmektedir. scu.edu sözlükte etik (ethics); insanların bir konu ya da olguyu, onun yanlışlığı veya doğruluğunu hisler, dinsel inançlar, toplumsal kabullenmeler ve hukuk kuralları çerçevesinde değerlendirmesidir. Felsefe, insanı ahlaki bir varlık olarak tanımlarken, etiği ise ahlakın kurumsal biçimi olarak nitelendirmektedir (Filiz, 2017, s. 123). Kamu değerinin etik ögesi sayesinde, değerler olgusu inşasında adı geçen değerlerden de faydalanarak, insanların zihinsel çatıları ve düzen şemaları meydana gelmektedir. Bu sayede toplumlar hangi eylem ve söylemlerin etik olduğuna karar verebileceklerdir. Etik aynı zamanda devlet otoriteleri tarafından da korunması ve uygulanması gereken bir olgu ve değerdir. Dahası etik; kamu itibarına, kamu kurumlarına ve kamu politikalarına olan güveninin sağlanması için gerekli bir değerdir (Uzun ve Önder, 2021, s. 38).

Kant'a göre, bir davranışın etik olabilmesi için davranışın sonuçlarının dolaylı ya da doğrudan etkilerinin önemi yoktur. Önemli olan, yapılan eylemin “iyi” olana hizmet etmesidir. Kantın etik anlayışı deontolojik etik anlayış ile uyumaktadır. Deontolojik etik anlayışa göre bir eylemin değerini, o eylemin arkasında yatan iyi niyet belirlerken; Kant, bu eylemlerin arkasındaki ahlaki değerlere dikkat çekmektedir (Önen ve Yıldırım, 2014, s. 111). Örneğin; dünya nüfusunun iki katına çıkmasının, insanlık için felaket anlamına geldiğini varsayalım. Dünya nüfusunun yarıya indirilmesi ile sonuçlanan bir eylem, Kantçı etik anlayışına göre yanlış bir durumdur ve etik değildir. Dolayısıyla Kant'ın etik anlayışına göre insanın yaşamına son vermek istediği eylemler etik değildir (Yılmaz, 2019, s. 137). Başta yaşam hakkına saygı,

toplumsal dayanışma ve güven duyguları gibi değerlere zarar verdiği için etik değildir. Kant'ın etik anlayışına göre yorumladığımızda; belli bir örnek olayın sonuçları ne kadar olumlu da olsa, kamu değeri niteliğindeki olguların süreç içerisinde zarar görmesi daha derin sorunlara sebep olabilecektir. Sadece kişinin kendi tercihinin vuku bulmasının bir hak olarak değerlendirilmesinden hareketle düşünüldüğünde, Kant'çı etik anlayışın ötenaziyi reddettiğini ifade edebiliriz. Diğer taraftan Box ve Denhardt ise, günümüz toplumlarında sert ve köktenci değişimlerin başarısız olacağını; bunun yerine yavaş ve sistemli değişimlerin daha etkili olup, başta halka ve ona en yakın yönetim birimlerinin etkisiyle başlatılan değişim dalgasının toplumdaki sorunların çözümünde işlevsel olacağını vurgularken, halkın katılımına ve süreci benimsemesine de vurgu yapmışlardır (Zengin, 2008, s. 11).

Ahlak bir kişinin, grubun, toplumsal sınıfın veya milletin yaşam tarzı ve eylemlerini yönlendirebilen inanç, değer, norm ve yasakların tümüdür (Özlem, 2010, s. 5). Bu nedenle, öğretilen ve öğrenilen ahlak olgusunun bugün tartışılan karmaşık bir kavram olduğu söylenmektedir (Durant, 2003, s. 379). Ahlak; iş ahlakı, İslam ahlakı ve yetişkin ahlakı gibi konularda inceleme yapılabilecek bir alandır. Etik ise ahlaki bir eylemin iyi ya da kötü olarak nitelendirilmesinin altında yatan temelleri araştırma konusu yapmaktadır. Etik tanımlama veya açıklama yapmaz, o, değerlendirme yapar (Usta, 2011, s. 41). Etik daha genel bir anlatının ürünüdür ve ahlak onun araştırma konularından biridir. Ancak her ikisi de toplumun/toplumların sahip olduğu inanç, gelenek ve yasaları kapsamına almaktadır.

Hak ve Adalet: Hak ve adalet kavramları her kültürde önem atfedilen kavramlardır. Hükümetler için hak ve adaletin, yasalar ve uygulamalar ile tesisi bir meşruluk kaynağı olarak gösterilmektedir. Dinler ve inançlar, hak ve adalet kavramlarına ilahi veya yüce değerler olarak anlam yüklemektedir. İslam, hak ve adalet kavramlarına oldukça önem verirken; “*miskale zerretin*”⁴ yani en küçük zerreye kadar, hak ve adalete uyulacağına dikkat çeker (Firdin, 2020, s. 90). Eski Ahit ve Yeni Ahitte de Tanrı'nın peygamberlerine hak ve adaleti tesis etmelerini emrettiği yazmaktadır (Harman, 2013, s. 22-23).

Hak iki farklı anlamda kullanılmaktadır. İlki, doğruluk ve yetki anlamındadır. Doğruluk ve ölçülülük üstün bir değeri ifade etmektedir. “Hükümdar haktan ayrılmamalıdır” cümlesindeki gibi üstün bir değere olan bağlılık ve yetki söz konusudur. İkincisi, yapabilirlik ve talep edebilirlik ile alakalıdır. Burada da üst bir değerden kaynaklı durum olsa da “-e bilmek” olarak kişinin öncelikle kendisine etkisi olan bir hususun varlığından bahsedebiliriz. Örnek olarak miras hakkı gösterilebilir. Miras hakkı yasal, kültürel ve dini bir haktır. İnsanlar mirastan hak talep edebilirler. Bu çalışmadaki önemli bir mesele olan yaşam hakkı ise yasalar, kültürler ve inançlar bağlamında kısıtlanabilir veya kişiden alınabilir. Buradaki hak nitelemesi ile

⁴ Bu kalıp 18 farklı Surede toplamda 28 kez kullanılmıştır.

bir kişiden bir başka kişinin ve grubun, değer ya da metnin istediği eylemlerin değerlendirmesi yapılmıştır. Doğaldır ki, ortaya çıkan durumun kamu değeri olarak etkileri ve yansımaları da olacaktır. Olaya ötenazi açısından bakıldığında ise karşımıza kişinin tek başına karar vermekte özgür olduğu bir özerklik alanı (*discretionary rights*) ile görev ve hakkın örtüştüğü, kişiye seçme şansı tanımayan hak kavramı (*mandatory rights*) çıkmaktadır (Feinberg, 1978, s. 105). Buna göre ötenazi, seçimlik bir hak ya da yasal bir süreç sonucu uygulanması gereken işlem olarak değerlendirilebilir.

Adalet ise bir bakıma hakkın ölçülü kullanımı ile alakalıdır. İslam felsefesine göre adalet ahlaki bir değer olarak dünyevi tüm faaliyetlere tatbik olunmalıdır (Görkaş, 2012, s. 95). Adalet, düşünülür⁵ bir durum olarak, hakkaniyet, erdem ve zekânın bütünleşmesi ile alakalıdır (Plotinus, 2011, s. 93). Üstün bir değer olarak görülen olguların, birey ve toplum özelinde uygulanması olarak ifade edilebilir. Örneğin, işverenin çalışanlarına karşı eylem ve söylemlerinin yasalara ve kamu değeri niteliğindeki değer ve olgulara göre olmasıdır. Bu işveren değerlere ve kurallara uyduğu sürece adaletlidir. Dolayısıyla, adalet var olan bir durumun yansımaları olabileceği gibi; yasaların, değerlerin ve inançların yorumlanması ve değişmesi neticesinde, olması gereken bir ideal adalet anlayışına da işaret etmektedir. Adalet bu yönüyle, sahip olunan değerleri dikkate alarak en iyiyi bulmak anlamına gelen, dinamik bir kavramdır.

Kamu Düzeni ve Kamu Yararı: Kamu düzeni, toplumun çoğunluğu tarafından içselleştirilen ve toplumsal hayatın devamı için elzem olan ilkeler, değerler ve kurallar bütünüdür (Beriş, 2015). Kamu düzeni toplumun tamamını ilgilendirmektedir. Yazılı kurallar olarak toplumsal yaşamda varlığını gösterebileceği gibi, yazısız kurallar olarak toplum tarafından benimsenen ve hissedilebilen olgulardır. Dolayısıyla kamu düzeni bir ülke vatandaşının huzur ve güvenliğini sağlamaya yönelik bir değerdir. Öyle ki, kamu düzenine yönelik tehditlerin artması durumunda olağanüstü tedbirler dahi alınabilmektedir (Bayra, 2020, s. 49). Kamu yararı ise toplumun faydasına olan faaliyet, politika ve söylemlerin topluma olan olumlu yansımalarıdır. Anayasaya dayanan toplumsal ve siyasal değerlerle ilgili olarak, toplumdaki aktörleri de içerisine alan kapsamlı bir olgudur (Tombaloğlu, 2014). Kamu yararı kimi zaman bireyci yarar anlayışı ile çeliştiği ifade edilse de⁶, nihayetinde toplumun yararına olabilecek, uygulandığında içerisinde yaşanan zamanın ötesine etki edecek bir özelliğe sahiptir.

KARMAŞIK BİR SORUN OLARAK ÖTENAZİ

Kamu yönetimi araştırmaları ve uygulamaları, yalnızca kavramsal güçlükleri değil, aynı zamanda “karmaşık sorunlar” ile uğraşmanın pratik zorluklarını da ele almaya başlamıştır (Head ve Alford, 2015, s. 722). Kamu yönetiminin, karmaşık sorunların tespitine ve çözümüne yönelik dezavantajlarının başında

⁵ Örneğin, insan ve insanlık gibi iki farklı durumu ifade eder. İnsanlık, değerler ile alakalıdır.

⁶ Kamu yararı ile toplum yararı kavramlarının ayrı birer anlamı olduğu da ifade edilmektedir (Şahin, 2009).

zaman sorunu gelmektedir (Peters, 2017, s. 388). Çözümüne kavuşamayan bir sorun kendi alanı içerisinde derinleşebilirken, karmaşık sorunlar ise etki alanı içerisindeki sebep oldukları sorunları da derinleştirmektedir. Zaten domino taşı etkisine sahip olan karmaşık sorunlar E. Lorenz'in formüle ettiği kelebek etkisinin özelliklerini gösterebilmektedir. Diğer taraftan, insanlar, sosyal problemleri devasa boyuttaki ciddi problemler olarak tanımladıkları için yenilikçi eylemler durmakta ve bu durum sosyal sorunların devam etmesine sebep olmaktadır (Jordan, Kleinsasser ve Roe, 2014, s. 424).

İnsan yaşamını kolaylaştıran, gelişimine katkıda bulunan bir dizi yenilik ve değişim beraberinde farklı ve karmaşık sorunları da getirmiştir. En bilindik örnek olarak sanayileşme ve kentleşmeyi verebiliriz. Bu iki olgu insanlığa avantajlar ve kolaylıklar sunmuştur. Diğer taraftan ise daha önce insanlar tarafından karşılaşılmayan problemler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Ortaya çıkan problemlerden bazıları birbirlerine eklenerek, bağımsız bir çözüm alanı içerisinde mücadele edebilme olanağını karar vericilerin elinden almıştır. Karmaşık bir sorun olarak beliren sorunların çözümüne yönelik geliştirilecek politikalar farklı sorunların tetiklenmesine veya güçlenmesine sebep olabilmektedir.

Dünyada keşfedilmeyi bekleyen birçok konu beraberinde keşfedilmeyi bekleyen sorunlar da vardır. Bu sorunların varlığını anlayabilmenin yolu onun diğer sorunlar, aktörler ve olgular ile arasındaki ilişkilerin tespiti ile mümkündür. Dolayısıyla sadece sorunların varlığını algılayabilmek ile alakalı bir durum varlığından söz edilebilir. Sorunların çözümü ise karmaşık sorunların tanımında olduğu gibi oldukça güçtür. Ekonomik bir sorunun etkileri toplumsal düzene, asayişe ve ahlaka kadar uzanabilir. Dolayısıyla ekonomi konusunda alınacak kararlar, toplumsal adaletin korunması konusunda birtakım sorunlara yol açabilmekte ya da mevcut sorunları derinleştirebilmektedir. Yoksulluğun önlenmesine yönelik popülist ekonomi politikaları, vergi afları, cezaevi afları, iklim değişikliği ve kentleşme politikaları buna örnek olarak gösterilebilir. Ötenazi konusu özelinde de benzer hassasiyetlerin ya da popülist yaklaşımların yer aldığı kamu politikaları uygulamaları, toplumu birçok konuda dilemma yaşamaya maruz bırakabilecektir.

Ötenazi; kişinin tıbbi olarak tedavisinin imkânsız olması sonucu olarak, yasaların kendine ve bir kurula veya yakınlarına verdiği hakla yaşamına son verilmesidir. Ötenazi kişinin iradesine bağlı gerçekleşebileceği gibi bir kurulun ya da kişinin yakınlarının talebi doğrultusunda da gerçekleşebilir. Birinci durum aktif ötenazi olarak ifade edilirken, ikinci durum pasif ötenazidir (Kutlu, Çavuşoğlu ve Uygun, 2018, s. 244). Yine birinci durumda idaresini ortaya koyabilen ve bilinci yerinde olan bir kişiden bahsederken; ikinci durumda iradesini ortaya koyamayacak derecede bilincini kaybetmiş bir kişiden bahsedilmektedir. Ek olarak; aktif ötenazi hekim tarafından bir eylemde bulunularak gerçekleşirken, pasif ötenazi ise bir eylemsizlik durumu olarak da yerine getirilebilmektedir. Tıbben iyileşmesi imkânsız olan kişilere yapılan, onları hayatta tutan müdahalelerin sonlandırılması demektir (Garrard ve Wilkinson, 2005, s. 65). Pasif

ötenazi “*letting die*” (ölüme terk etmek), aktif ötenazi ise “*killing*” (öldürmek) şeklinde tanımlanmaktadır (Griffiths, 1998, s. 158). Aktif ötenazi kişinin sürdürülmesi zor bir yaşamı reddetmesine dayanan bir hakkın olduğu varsayımından hareket etmektedir (Brock, 1992, s. 20). Literatürde bu ayrıma, istemli ötenazi ve istemsiz ötenazi olarak da rastlanılmaktadır (Ömeroğlu, 2009, s. 86).

Ötenazinin hastalar tarafından talep edilmesinin başlıca sebepleri şunlardır (Chao, Chan ve Chan, 2002, s. 131):

- Hastaların dayanılması güç acılar çekmesi
- Hastaların kendilerine bakan kişileri düşünerek ölümlerinin, onları bakıcılıktan kurtaracağını düşünmeleri
- Hastalar, ölüm hakkına sahip olduklarını düşünmektedir
- Hastaların, fiziki ve psikolojik olarak “acınası” bir duruma düşmeden ölmek istemeleri

Ötenaziyi karmaşık bir sorun haline getiren hususlardan biri de aslında onun sadece, tıbbi olarak yani bedensel olarak insanın yaşamının güç ya da imkânsız hale gelmesi ile ortaya çıkabilecek bir uygulama olarak görülmesidir. Fakat insanın yaşamla olan bağlarının hiçbir psikiyatrik tedaviye cevap vermeyecek şekilde koptuğu ve ruh sağlığını kaybettiği durumlarda ortaya çıkabilmektedir. Kişi kendini biyolojik olarak bitik de hissedebilir. Tedavi edilemeyecek şekilde günlük yaşam ile bağlar kopmuşta olabilir. Yaşanan olay, insanın bedensel gerekçelerle ötenaziye talep edebilecek ya da yetkili kişilerce uygun görülerek uygulamaya konmasındaki dayanılmaz bedensel acının sonucu gibi, dayanılmaz psikolojik bir acının sonucunda da uygulanmasının talep edilmesine kadar varabilir.

Ötenazinin psikolojik gerekçelerle incelenmesi boyutunda, doğuştan zihinsel problemlili insanların durumlarının da ne olacağı sorusu akla gelmektedir. Veyahut, yaşamış olduğu bedensel ya da zihinsel travma sonucunda akli dengesini yitiren insanlara ötenazi uygulamanın etik, ahlak ve yasal olarak ne kadar mümkün olabileceği ayrı bir tartışma konusudur. Ötenazinin uygulanma gerekçeleri bu yönüyle karmaşık sınırları ve gerekçeleri bulunan bir konudur. Dolayısıyla ötenazi üzerinde hassasiyetle durulması ve birçok yönden ele alınması gereken karmaşık ve tartışmalı bir konudur (Şen, 2015, s. 18). Burada insanın içinde bulunduğu psikolojik durumun değişkenliği de göz önüne alınmalıdır. Dahası hangi derecede psikolojik acının ötenaziye konu olabileceği de akıllarda soru işareti bırakacaktır. Nitekim ötenazinin psikolojik gerekçeler ile uygulanabilirliği üzerine tartışmalar, ötenazinin bedensel sorunlar üzerine uygulanması hususundaki tartışmalardan çok daha karmaşık ve muallak kalabilmektedir. Bu açıdan ötenazi gerekçelerinin yalnızca bedensel sebeplerden kaynaklı olarak ele alınması daha doğru olacaktır. Çünkü insan; diğer şeylerde olduğu gibi ötenaziye ortaya çıkarabilecek de bir sebep bulduğunda talep etmeyebilir, dahası sadece bir anlık bir bunalımda talep etme yolunu da seçebilir.

Ötenazi insanın kendi yaşamına; tabii olduğu anayasadan, yasalardan veya toplumsal kabullerden doğan bir hakkı kullanarak son verilmesini istemesidir. Dolayısıyla ötenazi intihardan farklıdır. İntihar, kişinin herhangi bir hukuk kuralına, inanca veya bir hakka bağlı olmaksızın kendi yaşamına son vermesidir. Freud'a göre intihar; sadistik üstbenlik tarafından benliğin kurban edilişi olarak nitelendirilmektedir (Özsoy ve Eşel, 2003, s. 182). Nitekim intihar, kişinin kendince özgü maddi veya manevi dünyasındaki kırılmaların neden olduğu psikolojik sorunların yansıması olan ve kişinin kendi canına kıymak istemesi ile sonuçlanan birçok kültür ve inanca göre yanlış ve günah olan bir eylemdir. Ötenazi benzer gerekçelerle ya da bir kurulun uygun bulması halinde, yine kişinin dışında bir karar mekanizması tarafından eyleme dönüştürülebilecek kişiyi yaşama son verme durumudur. Bir kurul ve yasa kararı gerektirmektedir. İntihar gibi olmasa da ötenazi de birçok ülke, kültür ve inanç tarafından uygun görülmemektedir. Bir diğer kıyaslama yapılabilecek konu ise ötenazi ile idam arasındadır. Günümüzde bazı ülke ve eyaletlerde idam cezası uygulanmaktadır. Adından da anlaşılacağı gibi idam bir cezadır. Ötenazi ise kimi zaman kişinin kendi isteği, kimi zaman ise yasalarda bir durumun oluşması sonrası uygulanan süreçtir.

Cevizci'ye göre (2005, s. 1671-1672) ötenazi uygulamalı etik içerisinde incelenerek: ‘‘Etiğin antik Yunana özgü bir anlayışın yeniden canlandırılması suretiyle, pratik sorunlara uygulanmasının sonucu olan en yeni dalı; normatif ve teorik bir araştırma tarzı olarak etiğin, pratik bir disiplin haline gelmesi durumu’’dur. Burada bahsi geçen konunun, lehinde ve aleyhinde olan insanların veya grupların olmasının yanında, tartışmalı bir konu olması da gerekir (Kutlu, Çavuşoğlu ve Uygun, 2018, s. 243). Ötenazinin mevcut özellikleriyle uygulamalı etiğin bir parçası olması, onun özgül tartışmalı ahlaki ve etik meselelerin ve sorunların analizine ihtiyaç duymasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla ötenazi, karmaşık bir sorundur. Karmaşık olan bir soruna yönelik geliştirilen çözüm önerisi ise o soruna yönelik kamu değerlerini korur ya da kuvvetlendirirken; ilişkili karmaşık sorunlara olumsuz olarak yansyarak kamu değerlerine zarar verebilir. Örneğin; bireysel tercihler, toplumsal fayda ve kamu yararı konuları başlı başına kendi aralarında tartışılırken; özgül bir olay üzerinden bu konulardan biri dahilinde kamu değerleri üretilebilir. Fakat bu durum, diğer olgulara olumsuz yansyarak kamu değerlerini yıpratır. Aslında kamu değeri olarak ifade ettiğimiz olguların gücü, sadece onlara yüklediğimiz anlamlar ile sınırlıdır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, o değerin kapsamının ve anlamının, mümkün olduğunca, etkide bulunduğu meselenin içerisinde barındırdığı anlam ve değerler ile uyumlu hareket etmesidir.

Farklı Olguların ve Değerlerin Ötenaziye Bakışı

Ötenazi konusu tek bir açıdan değerlendirilemeyecek ölçüde karmaşık yapıya haizdir. Ötenazi; toplumsal, kültürel, dini, hukuki değerler ve bireysel haklar çerçevesinde incelenmesi gereken bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Adı geçen olgular ve değerler ötenazi hakkında kendi içerisinde bazı yargı ve

uygulama farklılıklarına düştükleri bilinmesiyle birlikte; aynı zamanda tümü dâhilinde değerlendirilmesi gereken ötenazi konusu karmaşık bir sorun haline gelebilmektedir. Karmaşık bir sorun olarak ötenazi konusunda atılacak adımlar, farklı ancak birbiri ile ilişkili olan değerleri ve olguları etkileyebilecek, domino taşı etkisi yaratabilecek başlı başına bir konu haline gelebilecektir. Kamu değeri niteliğindeki bu olgu ve değerlerin göz ardı edilerek, sadece ötenazi özeline uygulanması, şeker hastası olan bir kişiye soğuk algınlığı için kullanılması gereken, fakat şeker hastalarının için kullanılması sakıncalı bir ilacın verilmesi gibi zararlı olacaktır. Çünkü toplumsal hayatı düzenleyen yapı birbiri ile bağlantılıdır. Bir konunun bu değerler dışında, istisna, olarak bırakılabilmesi için ‘‘istisna’’ olan konunun toplumda bir değere karşılık gelmesi veya bir değer oluşturması gerekir. Örneğin; insanların devlete veya birbirine olan borçlarını zamanında ödemesi, başta toplumsal güven ve dayanışma gibi değerlerin sağlanması açısından önemlidir. Fakat deprem ya da diğer felaketlerde ise borçlu olan kişiden borcu tahsil etmek değer olarak atfettiğimiz olgulara zarar verebilecektir. Burada değer yaratan bir istisna ortaya çıkararak; borcun ertelenmesi ya da silinmesi değer olarak görülecek ve birçok kamu değeri niteliğindeki olguyu olumlu etkileyecektir.

Yaşamın son bulmasının hukuki boyutu

Ötenazinin aktif uygulamasının yasal olarak uygulandığı ülkeler; Belçika, Hollanda, Lüksemburg, Kanada, Kolombiya, Avustralya, Yeni Zelanda ve İspanya’dır. Almanya, İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) bazı eyaletlerinde ise ötenazi pasif şekli ile uygulanmaktadır. Bazı düşünürlere göre bu ülkelerde, ötenazinin kendisinden çok yaygın etkisi yasallaştırılmıştır (Rietjens, 2009, s. 274). ABD’nin Oregon, Montana ve Vermont eyaletlerinde ise ötenazinin aktif şekli yasaldır. Türk Ceza Kanunu’nda (TCK) ötenazi bir hak olarak düzenlenmez ve ötenazi olarak girişilecek eylemler ise insan öldürmek suçu kapsamında değerlendirilir. TCK’ya göre⁷; intihara sürüklemek, kasten öldürmek ve derecelerine göre tahrikle öldürmek suçtur. Meşru müdafaa ve kanunda ifade edilen haller haricinde öldürme fiilini işleyen kişi cezalandırılır. Türkiye’de ötenazi yasal değildir. Türkiye’de Ötenazi yapan kişi, 5237 sayılı TCK 81. ve 83. maddelerine göre cinayete yargılanmaktadır. Yine Hasta Hakları Yönetmeliği’nin 13. maddesine göre ötenazi yasaktır. ‘‘Tıbbi gereklerden bahisle veya her ne suretle olursa olsun, hayat hakkından vazgeçilemez. Kendisinin veya bir başkasının talebi olsa dâhil, kimsenin hayatına son verilemez’’. Bu ifadeden hareketle; Türkiye’de ötenazinin bir hak olarak uygulanması ve bunun bir insan hakkı olarak değerlendirilmesi, yasalar göz önüne alındığında olanak dışıdır.

Ötenaziyi veya ötenazi uygulamalarından birini kabul eden ülkelerin doktrininde, ötenazinin gerçekleşebilmesi için birtakım şartların bulunması gerekmektedir. Bu şartların hepsinin eksiksiz bir şekilde

⁷ Madde 84

gerçekleşmesi halinde ötenazi için gereken şartların oluştuğundan bahsedilebilir. Şartlardan herhangi birinin oluşmaması, ötenaziye bir hak değil suç boyutuna sokabilir; bu şartlar (Artuk ve Yenidünya, 2011, s. 113):

• Öncelikle hastalık geniş anlamındaki tanımla, her hastalığı kapsayacak şekilde düşünülmesi gerekmektedir.

- Hastalığın tıbben çaresinin olmaması gerekir.
- Hastalık dayanılmaz derecede ıstırap verici olmalıdır.
- Her şeye rağmen yaşamak isteyen hastaya ötenazi uygulanamaz.

Ötenaziye kanuni bir hak olarak uygulayan ülke uygulamaları, yukarıdaki şartları sağlayan bir vakaya ötenaziye uygulayabilir. Bu durum hukukun uygulanması manasında bir değer taşıyacaktır. Ancak diğer kamu değeri niteliğindeki olgularla da uyumluluğunun göz önüne alınması gerekecektir.

Bazı dinlere ve inançlara göre yaşamın son bulması

Bilindiği gibi kamu değeri niteliğindeki değerlerin oluşumunda dinler ve inançlar da etkili olmuştur. İlahi dinler ve mitolojiler insanların davranışlarını ve değerlerini etkilemektedir. İslam anlayışına göre; toplumsal adaleti sağlamak için hak ve sorumlulukların vurgulanması gerekirken, ahlaki bakımdan birbirine karşı sorumlu bireylerin varlığına da ihtiyaç duyulmaktadır (Keskin, 2012, s. 216). Dolayısıyla, insanları ilgilendiren meseleler bu hak ve sorumluluklar ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmelidir. Ötenazi de toplumdaki değerlerle alakalı bir konu olduğundan, aynı şekilde ele alınmalıdır. İslam dinine göre insanların sebepsiz yere cana kıymaları yasaklanmıştır. Kur'an-ı Kerim Kâf Suresi 43. Ayette mealen; “Biz, ancak biz hayat verir ve öldürürüz, dönüş elbet bizedir”, sözü ile hayat verme gibi can almanın da yalnız Allah'ın emri ile olacağı ifade edilmektedir. Kur'an-ı Kerim Maide Suresi 5. Ayette mealen; “her kim bir kimseyi yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak haricinde bir nedenle öldürürse, tüm insanları öldürmüş gibi olur” hükmü ile insan canının değeri vurgulanmaktadır. Bakara Suresi 155. ve 177. Ayetlerde mealen; insanı sıkıntıya sokacak olan durumlara insanın sabretmesi⁸ gerektiği, bunun bir sınav olduğu” bildirilmektedir. İnsanların başına gelen musibetlerin diğer insanlar için ibret⁹, kendileri için ise sınav olduğu vurgulanmaktadır. 2017 yılında, Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulunun göre ötenazi: “Tıbbi verilere göre yaşama ümidi kalmamış veya şiddetli acılar hisseden bir insanın, hayatına bir başkası eliyle son verdirmesi olan ötenazi, talepte bulunan kişi açısından intihar, bunu uygulayan açısından ise cinayettir” şeklinde karşılık bulmaktadır.

⁸ Sabır kelimesi Kur'an-ı Kerim'de 103 kez geçmektedir.

⁹ İbret bu kullanımı ile Al-i İmran, Nisa, Yusuf, Nahl, Müminun, Nur, Haşr ve Naziat Surelerinde yer almaktadır.

Diğer taraftan Hz. Musa kıssasında olduğu gibi insanın ölümüne karar vermek, bir kurulla mümkün olabilir mi? Anneyi kurtarmak adına bebeğin yaşamına son verilmesi veya Yapışık ikizlerden birinin yaşaması ise diğerinin yaşamına son verilmesi gibi kurul kararları buna örnek olarak gösterilebilir (Firidin, 2019, s. 63). Aslında birden çok yaşamın sona ermesini engellemek için, yaşamı sona ereceklerden birinin feda edilerek, yaşamı son bulacak diğerinin yaşamasını sağlamak amaçlanmaktadır. Dolayısıyla bu örnek ötenazi gibi salt bir yok oluşa değil, feda ya da fedakârlığa yorumlanabilir. Hristiyanlık inancı göre cana kıymak günahdır. Cinayet işlemek yasaklanmıştır. Matta 19-20; “Adam öldürmeyeceksin...” emri ile insanların yaratıcının verdiği cana kast etmesi yasaklanmıştır. Tevrat’ta On Emir’de, Mısır’dan Çıkış 21/12 ve Tesniye 22/24 bölümlerinde öldürmenin büyük günahlardan biri olduğu, yasaklandığı ve meşruluk olmadığı takdirde kısasa tabi olduğu ifade edilmektedir. Matta 10: 21-22’de mealen; “Tanrının iradesini örnek alarak emredilen davranışları yapmanın dışındaki eylemlerin, beyhude ve yanlış olduğu” anlatılmaktadır.

Japon toplumunun geleneksel inancı, kimilerine göre ise yaşam felsefesi olan *Şintoizm*’e göre kişinin; ailesine, ülkesine, yöneticilerine, davasına ve yöneticilerine verdiği sözü tutamamanın yaptırımı harakiri’dir. Harakiri, ötenazi gibi bedensel sağlığın bozulması ile alakalı olmayıp, kişilik durumuyla alakalı bir olgudur. Bu nedenle harakiri, doğrudan ahlaki bir durumun yansıması değildir (Batuk, 2017). Aksine Harakiri, Şintoizm içerisinde etkili bir değer olgusudur. Aslında kaynağını geleneklerden alan, sorumluluk duygusundan kaynaklı felsefi bir değerdir. Bu değer Schopenhauer’un aklın isteme boyun eğmesi sonucu oluşan, kişinin kendisini öldürmeye kadar varan olayların kaynağıdır (Durant, 2003, s. 325).

KARMAŞIK BİR SORUN OLARAK ÖTENAZİNİN KAMU DEĞERİ BOYUTU

Karmaşık sorunlar kötü tanımlanmış, belirsiz ve güçlü ahlaki, politik ve uzmanlık gerektiren konularla ilişkilidir (Ritchey, 2013, s. 2). Dolayısıyla ötenazi gibi bir problem; bireysel özgürlükler, toplumsal değerler, toplum psikolojisi, etik ve ahlaki değerler ve hukuk ekseninde dikkate alınması gereken karmaşık bir sorun olarak değerlendirilebilir. Karmaşık bir sorun olduğu için, etkileşim içerisinde olduğu olgulara olası etkisi, farklı alanlarda sorunların artmasına ya da ortaya çıkmasına sebebiyet verebilmektedir. Ötenazi toplumsal değerler ile alakalı bir durumdur (Uysal, Karaaslan, Tanrıverdi, Çelepkolu, Korkmaz, Bulut, Bez, Tıraşçı ve Özkara, 2013, s. 96). Ötenazinin uygulanmasına karar verilmesi ise kamu değerleri ile ilgilidir. Ötenazinin uygulanabilmesi için kamu değeri olan kamu düzeni, kamu yararı, etik, ahlak, hukuk ve inanç gibi değerlere uygun olması gerekmektedir.

Kamu değeri, devletin ve toplumun huzuru ve refahı için hassas bir öneme sahiptir. İnsanlar bu değerlere uygun yaşar ya da en azından bu değerlerin varlığından haberdardırlar. Eğer kamu değerlerinde bir bozulma ve yozlaşma ya da ilişkili değerler arasında bir tutarsızlık meydana gelirse, toplumsal sistemde

olumsuz dalgalanmalar görülebilecektir. Ötenazi gibi bir uygulamanın da kamu değerleri ile örtüşür olması gerekmektedir. Eğer toplumun her kesimi tarafından benimsenmiş olan kamu değeri niteliğindeki olgular ötenaziye reddetmesine rağmen, ötenazi uygulanırsa; değerlerde bir çatlak oluşacak ve bu çatlak ileride kırılmalara neden olacağından sebeple, diğer değerleri doğrudan veya dolaylı olarak olumsuz etkilemeye başlayabilecektir. Değerlere aykırılık bireysel ya da sadece bireyi etkileyen bir eylemin sonucunda da ortaya çıkabilir. Örneğin intihar... İntihar etmeye kalkışan bir kişiye devlet kurumları, “bizi ilgilendirmez kendi sonuçlarına kendi katlanır”, gibi bir mantıksal sistem dâhilinde yaklaşmaz. Çünkü burada korunan başta birey olmak üzere, toplumsal değerler ve devletin varlık sebepleridir. Daha önce eğitimin çıktıkları ile ifade edildiği gibi, değerler bireysel alanı aşan etkilere ve durumlara neden olabilmektedir.

Bireyler arası ilişkiler, toplumsal normlar ve kamusal eylemler, oluşan yeni değerler içerisinde doğru-yanlış ya da iyi-kötü şeklinde bir değerlendirmeye tabi olabilecektir. Dolayısıyla kamu değeri niteliğindeki olguların aksine bir değerlendirme olmasına rağmen, ötenazinin uygulanmasına karar verilirse, bunu yeni bir değerler bakış açısı takip edecektir. Doğaldır ki, toplum ve devlet gibi değerler de yaşayan ve değişime uğrayabilen olgulardır. Özellikle dikkat edilmesi gereken husus; evrensel etik, ahlak, kamu düzeni, kamu yararı, bireysel özgürlükler ve toplumsal faydanın korunmasına yönelik değerlerin ortadan kalkmasının önüne geçmektir.

Aktif ötenazi kamu değeri açısından ele alındığında yanlış bir uygulama olarak görünürken, pasif ötenaziye karşı çıkanların sayısı kıyasla daha azdır (Garrard ve Willkinson, 2005, s. 65). Dahası aktif ötenazi hastalar üzerinde baskıya sebep olabilir. Hastalığı ilerlemiş birisi için; “neden ötenaziye seçmiyorsun?” gibi çevresel bir baskıya maruz kalma olasılığı ile karşılaşılabiliriz. Bununla beraber hasta olan kişi, karamsar bir ruh haline girerek, kendini benzer bir psikolojik duruma da sokabilir. Dahası insanlar ötenaziye, herhangi bir acısından kurtulmanın bir aracı olarak görebilir ve acısız ölüm olarak nitelendirilen ötenazi ile yaşamına son verilmesini seçebilir (Harris, 2001, s. 368). Bu durum ötenaziye bir hak olarak kabul eden ülkelerce de ancak uzmanların onayına bırakılmıştır.

Ötenaziye karmaşık bir sorun haline getiren hususlardan bir diğeri de bireysel özgürlükler ile ilgili olarak da düşünülebilmesidir. Çünkü özgürlükler kişiliğin önemli bir parçasıdır. Bireysel özgürlükler çağdaş toplumların önemli bir ögesidir. Bireysel özgürlüklere karşı yapılan istisnai durumlar haricindeki müdahaleler sakıncalıdır. Bireysel özgürlük olgusu kendi başına bir değer olduğu gibi, kendi ile ilişkili değerlerde üretmektedir. Dolayısıyla bireysel özgürlük olgusuna verilen zarar, onunla ilişkili diğer konuları da etkileyerek sorun karmaşasına sebep olabilecektir. Diğer taraftan herkes tarafından bilinen bir durum olarak, özgürlükler sınırsız değildir. Onun sınırı diğer özgürlükler, yararlar ve değerler ile belirlenebilir. Aslında burada karşılıklı bir sınır çizme durumu olduğunun ifade edilmesi doğru olacaktır. Ötenaziye

karmaşık bir sorun olarak nitelmemizin önemli sebeplerinden biri de zaten budur. Ötenazinin bireysellik-toplumsallık arasındaki dikotomi durumu, tartışmaya başlı başına bir karmaşıklık boyutu kazandırmaktadır. Burada bireyin davranışları ile ve toplumsal eylem ve hafızanın birbirini etkilemeyeceği düşünülerek algılanarak dikotomik bir durumla karşılaşılabılır (Küçükalp, 2017, s. 25). Bu noktada kamu politikası yapıcılara ve toplumu oluşturan aktörlerin üzerine görevler düşmektedir. Çünkü bu aktörler hem konumları hem de üstlendikleri görevlerden dolayı, kamu değeri niteliğindeki olgular ile etkileşim halindedirler. Onların faaliyetleri ve açıklamaları bahsi geçen sınır hususunun vurgulanmasına yardımcı olabilecektir.

Karmaşık bir sorun olarak ötenazinin, bireysel özgürlük olarak kabul edilmesi, kamu değeri olarak nitelendirilen olgular ile uyumuna bağlıdır. Burada toplum içinde kaybolmuş bir birey anlayışından bahsetmek yine değerlere aykırı olacaktır. Öncelik; bu konunun yasal olarak kabul edilip olmasıyla ilgilidir. Beraberinde; toplumsal ahlak, etik, inanç vd. değer yaratıcı unsurlar ile de uyumlu olması gerekmektedir. Bu açıdan genel bir değerlendirme yapıldığında, aktif ötenazinin pasif ötenazi ile kıyaslandığında kamu değerleri olarak nitelendirilen olgularla daha uyumsuz olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim kamu değeri olarak nitelendirdiğimiz olguların dikkate alınmaksızın verilecek kararlar, bu değerler üzerinde baskı oluşturabilir, domino taşı etkisi yaratarak farklı ya da kapsam dışı bir alanda kendini gösterebilecektir. Toplulukçu bir anlayışa bürünerek, bilinen etik değerlerin dışında, toplum tarafından etik hale getirilen değerler tarafından olaylar algılar ve yorumlar üretilebilecektir.

Karmaşık bir sorun olarak ötenazi, yakınsaklık yaklaşımı ile ele alınmalıdır. Yakınsaklık yaklaşımı gereği ötenazi konusu, psikologlardan hukukçulara, sivil toplum kuruluşlarından kanaat önderlerine ve doktorlardan hastalara kadar, birçok kişi ve farklı uzmanlık alanından katılım ile değerlendirilmesi gereken kapsamlı ve geniş çaplı etkilere sahip bir meseledir. Yakınsaklık yaklaşımı gereğince ele alınan ötenazi konusuna yönelik geliştirilen kamu politikaları ise, ıraksaklık yaklaşımınca çok sonuçlu bir evren modeli dahilinde ele alınmalıdır.

SONUÇ

Mükemmellik, özellikle sosyal sistemler için telaffuzu dahi zor olan bir beklentiyi ifade etmektedir. Her toplum ve toplumsal sistem birtakım sorunları barındırmaktadır. Bu sorunların bazıları günlük hayatı az ya da çok olumsuz etkileyebildiği gibi, bir tek politika veya karar ile müdahale edilebilecek nitelikte de olabilir. Diğer taraftan çözüm araçları ve etkileri dahilinde karmaşık nitelikte sorunlar da vardır. Ötenazi bu sorunlardan biridir. Ötenazinin uygulanmasına yönelik atılacak adımların hukuk, inançlar, etik ve ahlak gibi topluma sirayet eden, onun tarafından içselleşerek ve neticesinde kültür görünümüne bürünerek, değer halini alan olguları olumsuz etkilememesi gerekmektedir.

Ötenazi farklı inanç, kültür, etik ve yasa gibi değerlerde farklı kamu politikalarına konu olabilir. Burada dikkat edilmesi gereken husus her bir kamu değerinin oluşumunda tarihsel ve toplumsal olarak yaşanmış olguların etkisinin görülmesidir. Dolayısıyla ötenazi ile ilgili alınacak bir karar, kamu değerleri niteliğindeki olguların temelleri ile de uyumlu olmalıdır. Karmaşık sorunlarda ise her bir kamu değeri olgusu kendi içerisindeki tutarlılığı yansıtırken, diğer değerler ile uyumlu olarak; alınan kararların çıktıları tarafından da yıpratılmamalıdır. Bu bağlamda karmaşık bir sorun olarak ötenazi konusuna yakınsaklık yaklaşımının, birçok farklı değer olgusuyla birlikte hareket etme yönteminden yararlanarak yaklaşmak gerekirken; sonuçları itibariyle de ıraksaklık yaklaşımının bir sonucu dolaylı ve doğrudan farklı etkilerinin de değerlendirmeye alındığı yönteminden faydalanılmalıdır. Sonuç olarak, toplumsal hayatın her alanına etki eden meseleler değerler olgusu dahilinde ele alınmalıdır. Karmaşık bir sorun niteliğine sahip olan ötenazi konusunda üretilecek kamu politikaları da kamu değeri niteliği taşıyarak, kamu değerinin topluma sağladığı yararları yönelik bir çıktıya sahip olmalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Artuk, M. E. & Yenidünya, C. A. (2011). Ötenazi. N. Centel (Ed.), *Hukuk ve etik boyutuyla ötenazi* (s. 107-140) içinde. İstanbul: Levha Yayınları.
- Batuk, C. (2017). *Şintoizm-geleneksel Japon dini*. <https://www.medeniyetufku.com/sintoizm-geleneksel-japon-dini/> adresinden erişildi.
- Bayra, A. E. (2020). Hak ve özgürlükleri sınırlandıran kavramların tasnifi ve derecelendirmesi-1: Kamu düzeni ve kamu düzeni ile ilgili kavramlar. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(2), 45-72.
- Beriş, H. E. (2015). Kamu düzeni, güvenlik ve demokratikleşme. *Journal of Security Studies*, 17(1), 1-17.
- Bilgili, M. Y. (2021). Karmaşık bir kentsel sorun: Atıklar. S. E. Kavanoz, A. Uzun ve H. Şengün (Editörler), *Karmaşık sorunlar ve kent* içinde (s. 339-356). Ankara: Astana Yayınları.
- Bircan, H. H. (2015). Felsefede değerler problemi. H. H. Bircan ve B. Dilmaç (Editörler), *Değerler bilançosu* içinde (s. 11-39). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Brock, D. W. (1992). Voluntary active euthanasia. *Hasting Center Report*, 22(2), 10-22.
- Cevizci, A. (2005). *Paradigma felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Chao, D.V.K., Chan, N. Y., & Chan, W. Y. (2002). Eurhanasia revisited. *Oxford University Press*, 19(2), 128-134.
- De Rosa, C., Howae, E. H., & Baldwin, G. T. (2004). Understanding wicked problems: a key to advancing environmental health promotion. *Health Education and Behavior*, 31(1), 441-454.

- Donnerstein, E., Slaby, R. G. & Eron, L. D. (1994). *The Mass media and youth aggression*. Washington DC: American Psychological Association.
- Durant, W. (2003). *Felsefenin öyküsü* (2. baskı) İstanbul: İz Yayıncılık.
- Erdem, N. (2021). Karmaşık sorunlar ve yerel iş birlikleri. S. E. Kavanoz, A. Uzun ve H. Şengün (Editörler), *Karmaşık sorunlar ve kent içinde* (s. 51-72). Ankara: Astana Yayınları.
- Feinberg, J. (1978). Voluntary euthanasia and the inalienable right to life. *Philosophy & Public Affairs*, 7(2), 93-123.
- Filiz, Ş. (2017). İnsanın uzun ölüm ile sınava ya da ötenazi tartışmalarının felsefi temeli. *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(3), 120-139.
- Firidin, M. (2019). *Hız. Musa'nın kanatları ve yaşadığı gerçek dönem*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Firidin, M. (2020). *Allah'ın Nurunun Meseli*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Garrard, E., & Wilkinson S. (2005). Passive euthanasia. *Journal of Medical Ethics*, 31, 64-68.
- Görkaş, İ. (2012). *Mehmet Ali Ayni'nin Darülfünun felsefe tarihi üzerine bir inceleme*. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Griffiths, J., Bood, A., & Weyers, H. (1998). *Euthanasia and law in the Netherlands*. Amsterdam University Press.
- Head, B. W. (2008). Wicked problem in public policy. *Public Policy*, 3(2), 101-118.
- Head, B. W. (2022). *Wicked problem in public policy: Understanding and responding to complex challenges*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Harris, N. M. (2001). The euthanasia debate. *Journal of the Royal Army Medical Corps*, 147, 367-370.
- Heidegger, M. (2012). Nietzsche'nin sözü: Tanrı öldü. A. Demirhan (Ed.). *Nietzsche ve din içinde* (s. 59-114). Ankara: Nirengi Kitap.
- Kavanoz Ersavaş, S. (2021). Karmaşık sorunlarla mücadelede iş birlikçi yönetim ve aktörler. S. E. Kavanoz, A. Uzun ve H. Şengün (Editörler), *Karmaşık sorunlar ve kent içinde* (s. 35-50). Ankara: Astana Yayınları.
- Keskin, U. (2012). *Yönetim felsefesi*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Kutlu, İ., Çavuşoğlu, O. ve Uygun, K. K. (2018). Ötenazi algısı üzerine nitel bir araştırma. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 241- 254.
- Küçükalp, D. (2017). Postmodern siyaset felsefesi. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (28), 17-32.
- Lönngrén, J., & Van Poeck, K. (2021). Wicked problems: a mapping review of the literature. *International Journal Of Sustainable Development & World Ecology*, 28(6), 481-502.
- Michelle E. J., Robert C. K. & Mary F. R. (2014). Wicked problems: Inescapable wickedness. *Journal of Education for Teaching*, 40(4), 415-430.
- Ömeroğlu, Ö. (2009). Hukuksal açıdan ölme hakkı ve kabul edilebilirliği sorunu. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(3-4), 85-106.
- Önen, S. M. & Yıldırım, A. (2014). Kamu yönetiminde etik denetimi: OECD ülkeleri örneği. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 5(1), 103-126.
- Özlem, D. (2010). *Ahlak felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap.

- Özsoy Demir, S., & Eşel, E. (2003). İntihar (özkıyım). *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 4, 175-185.
- Peters, B. G. (2017). What is so wicked about wicked problems: a conceptual analysis and a research program. *Policy and Society*, 36(3), 385-396.
- Plotinus (2011). *Dokuzluklar*. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Rietjens, J. A. C. (2009). Two decades of research on euthanasia from the netherland, what have we learnt and what questions remain. *Journal of Bioethical Inquiry*, 6, 271-283.
- Ritchey, T. (2013). Wicked problems: modelling social messes with morphological analysis. *Acta Morphologica Generalis*, 2(1), 1-8.
- Rittel, H. W. J. (1972). On the planning crisis: system analysis of the first and second generations. *Bedrijfs-Konomen*, 6, 390-396.
- Rittel, H. W. J. & Weber, M. M. (1973). Dilemmas in a general theory of planning. *Policy Sciences*, 4(2): 155-169.
- Skaburskis, A. (2008). Origin of wicked problems. *Planning Theory & Practice*, 9(2), 277-280.
- Şahin, Y. (2009). Her derde deva: Kamu yararı. *Liberal Düşünce Dergisi*, 54, 109-116.
- Şen, Y. F. (2015). Yaşam hakkı: İdam, kürtaj, ötenazi ve siyasi sorumluluk. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(2), 1-26.
- Şengün, H. (2021). Karmaşık sorunlar bakış açısıyla afet, kent ve kentsel dirençlilik. S. E. Kavanoz, A. Uzun ve H. Şengün (Editörler). *Karmaşık sorunlar ve kent içinde* (s. 223-248). Ankara: Astana Yayınları.
- Talbot, G. H. (2020). Widening the overton window while avoiding defenestration. *Oxford Academic*, 70(11), 2439-2443.
- Thomassen, L. (2006). The inclusion of the others? Habermas and the paradox of tolerance. *Sage Journals*, 34(4), 439-462.
- Tolstoy, L. N. (2022). *Üç ölüm* (Çev: K. Yükseler). İstanbul: Turkuvaz Kitap.
- Tombaloğlu, N. (2014). Anayasa mahkemesi kararlarında kamu yararı kavramı. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1), 353-388.
- Twain, M. (2020). *İnsan nedir?* İstanbul: Turkuvaz Medya Grubu.
- Usta, A. (2011). Kuramdan uygulamaya kamu yönetiminde etik ve ahlak. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1(2), 39-50.
- Uysal, C., Karaaslan, B., Tanrıverdi, H., Çelepkolu, T., Korkmaz, M., Bulut, K., Bez, Y., Tıraşçı, Y., & Özkara, E. (2013). Hekimlerin ölümle karşılaşma sıklıklarına göre ötenazi hakkındaki görüşlerinin değerlendirilmesi. *Adli Tıp Bülteni*, 18(3), 91-97
- Uzun, A. (2021). Kamu yönetimi ve politika çalışmalarında kötü huylu ve karmaşık sorunlar. S. E. Kavanoz, A. Uzun ve H. Şengün (Editörler). *Karmaşık sorunlar ve kent içinde* (s. 13-34). Ankara: Astana Yayınları.
- Uzun, Y. & Önder, M. (2021). Yüksek denetim kurumlarının kamuda dürüstlikle ilgili risklerin yönetilmesinde rolü. *Sayıştay Dergisi*, 32(121), 37-71.

Yılmaz, O. D. (2019). Ötenazi kavramının teleolojik, deontolojik ve meta etik teoriler bağlamında karşılaştırmalı analizi. *Social Sciences Research Journal*, 8(2), 126-142.

Zengin, O. (2008). Kamu yönetimi disiplininde eleştirel kuram: Box ve Denhardt üzerine bir inceleme. *Amme İdaresi Dergisi*, 41(3), 1-39.